נייר עמדה: לחקור חינוך אזרחי דמוקרטי בעיתות מלחמה*

אביב כהן[1]

תקציר

נייר עמדה זה עוסק בתפקידו של מחקר על אודות חינוך אזרחי דמוקרטי בתקופות של מלחמה ועימות מזוין, בהתבסס על המציאות הישראלית כמקרה בוחן. במוקד, אני שואל האם ניתן לקדם אידיאלים דמוקרטיים בזמנים כה סוערים? באמצעות הפרשנות האישית שלי לעדויות אישיות של תלמידי מחקר מרקעים שונים, אשר ניסו להשיב לשאלה זו, זיהיתי מספר אתגרים המאפיינים מחקר חינוכי בתקופת עימות. בין אלו נמנים קשיים מעשיים בביצוע מחקר, שינויים בזהויות ובתפיסות של המשתתפים, והשפעת המלחמה על השיח התאורטי. מתוך זה אני מדגיש את התפקיד הכפול של מחקר חינוכי כאמצעי רפלקטיבי וטרנספורמטיבי כאחד, שלא רק בא לתאר ולהסביר את המציאות, אלא יכול גם לתרום לפרקטיקות חינוכיות שעשויות לסייע בהתמודדות עם מציאות זו.

מילות מפתח: חינוך אזרחי דמוקרטי, סכסוך מזוין, מחקר חינוכי, תפקיד טרנספורמטיבי, מחקר ציבורי

מבוא

כמו רבים, אירועי ה-7 באוקטובר 2023 תפסו אותי בהפתעה. לאחר ההתגברות על ההלם הראשוני, ועם החזרה לשגרה יומיומית חצי-נורמלית בשבועות שאחרי, החלו לעלות בי ספקות בנוגע להחלטתי האישית והמקצועית ללמד ולחקור את תחום החינוך האזרחי הדמוקרטי במדינת ישראל. מצאתי את עצמי קרוע בין זהותי האישית כאזרח ישראלי הרואה בישראל את ביתו, לבין זהותי המקצועית כחוקר ביקורתי. עלו בי שאלות בנוגע לעצם העיסוק

---

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שניתנה בכנס השנתי של ארגון ה-AERA, במסגרת Democratic Citizenship in Education SIG, בפילדלפיה, ארה"ב, בשנת 2024. נוסח אנגלי דומה של הדברים התפרסם ב *Journal of Social Science Education*, ראו: Cohen, A. (2024). The transformative role of research in democratic civic education during times of armed conflict. *JSSE-Journal of Social Science Education*, *23*(2). https://doi.org/10.11576/jsse-7181. תודה לעורכות ולעורכים וכן לקורא/ת האנונימי/ת על הערות מועילות בתהליך עיבוד המאמר לעברית וכן תודה ליעלה אקסלרוד-רן על העריכה הלשונית.

[1] **ד"ר אביב כהן**, האוניברסיטה העברית בירושלים.

בניסיון ליצור מציאות דמוקרטית לנוכח הזוועות האנושיות אשר להן היינו עדים. האם המאמצים לקדם דמוקרטיה באמצעים חינוכיים הם בכלל אפשריים בתנאים אלו?

בניסיון להתמודד עם סוגיות אלו, פניתי לקבוצת הסטודנטיות והסטודנטים[2] שיש לי את הזכות להנחות במסגרת עבודתי. קבוצה מגוונת זו כוללת יהודים וערבים-פלסטינים, גברים ונשים מרקעים חברתיים שונים, אשר רובם גם עוסקים בתחומי החינוך וההוראה. הזמנתי את תלמידיי לכתוב עדויות אישיות לאור המצב תוך התייחסות לשאלה: "מהו התפקיד של המחקר בתחום של חינוך אזרחי דמוקרטי בזמני מלחמה?" עודדתי אותם להגיב בצורה אישית ולא בהכרח אקדמית. לאחר מכן ערכתי ניתוח איכותני-תמטי של התגובות שאספתי משישה מהם. חשוב להבהיר כי הדברים שלהלן יוצגו כנייר עמדה שבו אני מביע עמדה נורמטיבית-אישית, ואין לראות בהם דיווח על מחקר אמפירי כמקובל. זאת לאור המגבלות המתודולוגיות הקיימות בתהליך הסמי-מחקרי אותו ערכתי. עם זאת, מצאתי שתהליך בסגנון מחקרי זה, שאליו אני כה רגיל, סייע לי לנווט בזמן המשבר האישי-מקצועי אותו חוויתי לאור המציאות. את הדברים הבאים יש לקרוא, אם כן, לא כתובנות מבוססות הנשענות על ממצאים אמפיריים שנאספו ונותחו בצורה אינדוקטיבית כמקובל, אלא כהרהורים נורמטיביים אישיים שלי, שנוצרו מתוך האינטראקציה שלי עם כתבי הסטודנטים.

במאמר זה אבחן את תפקידו של המחקר החינוכי בהקשר של חינוך אזרחי דמוקרטי, הן כמשימה חינוכית והן כתחום מחקר. חשוב להבהיר שהנחת היסוד המנחה אותי בעיסוק בתחום זה היא שחינוך אזרחי במדינה דמוקרטית מבוסס על תפיסת עולם ערכית המעמידה במרכז ערכים הומניסטיים.[3] בהתאם לכך, תפקידו של המשטר הדמוקרטי הוא לשמר ולטפח ערכים כגון חירות האדם, שוויון וזכויות אזרח.[4] על בסיס הנחת יסוד אידיאולוגית זו, ומתוך הדיאלוג המחשבתי שנוצר בין דבריהם של הסטודנטים לבין ניסיוני האישי והמקצועי, אציג את הטענה הנורמטיבית כי מחקר חינוכי בעת מלחמה וסכסוך מזוין אינו יכול להצטמצם לתיאור המציאות בלבד. מחקר זה נדרש להתמודד באופן ישיר עם האתגרים שמציאות זו מציבה בפני הדמוקרטיה. למחקר החינוכי יש תפקיד ייחודי ביכולתו לחשוף הבנות מורכבות, לגשר על פערים בין קבוצות שונות, לטפח תחושת עמידות ואף לתרום לתהליכים של דו-קיום ושלום.[5]

---

[2] המונח "סטודנטים" יתייחס להלן לתלמידי המחקר אותם אני מנחה אשר עדויותיהם מהוות את הבסיס למאמר זה. חשוב להבהיר כי מדובר בסטודנטים לתארים מתקדמים העוסקים במחקר בתחומי החינוך האזרחי הדמוקרטי, ולכן הם מעורים בשיח האקדמי והחינוכי סביב נושאים אלה. המונח "משתתפים" יציין את אלו אשר השתתפו במחקרים שנערכו על ידי הסטודנטים.

[3] אלוני, 2005

[4] אבנון, 2006

[5] Zembylas & Bekerman, 2013

מכאן, אטען שלחוקרי חינוך יש תפקיד כפול – כאנשי אקדמיה וכאנשי מעשה. מצב של סכסוך ומלחמה מציב ביטוי ייחודי למחקר ציבורי (public scholarship), שיש בו פוטנציאל ממשי להשפיע על המציאות. כך, באמצעות התובנות התאורטיות אשר גזרתי מתוך תגובותיהם של הסטודנטים, המהוות את הבסיס של נייר עמדה זה, התחדשה אצלי האמונה בפוטנציאל של העיסוק במחקר חינוכי לא רק כאמצעי לתיאור והבנת המציאות בצורה אנליטית, אלא גם ככוח טרנספורמטיבי המסוגל לחולל שינוי. כפי שניסח זאת קרל מרקס, "הפילוסופים אך פירשו את העולם בדרכים שונות, אולם העניין הוא לשנותו".[6]

רקע תאורטי: חינוך אזרחי בזמני סכסוך

חינוך לאזרחות דמוקרטית הוא משימה מורכבת, גם במדינות שאינן סובלות ממציאות של מלחמה וסכסוך מזוין. המחקר בתחום כללי זה מדגיש את הצורך בהעברת ידע בסיסי, בהטמעת ערכים הומניסטיים ובטיפוח התנהגויות אזרחיות השתתפויות כמרכיבי היסוד של התהליך החינוכי.[7] מעבר למרכיבי יסוד אלו, בהסתמך על הרעיונות של ג'ון דיואי,[8] השיח המחקרי גם מצביע על כך שיש קשר הדוק בין תהליכים של חינוך לאזרחות דמוקרטית לבין ההקשרים החברתיים, הפוליטיים והכלכליים שבהם הם מתקיימים. כך לדוגמה, יצירת אווירה כיתתית פתוחה נתפסת כתנאי חיוני כדי לאפשר לתלמידים לקיים שיח פתוח ובכך לחיות חיים דמוקרטיים הלכה למעשה.[9] נוסף על כך, תנועות חברתיות כגון Black Lives Matter ו-Me Too הובילו לעלייה במחקרים העוסקים בגזענות ובצדק חברתי ובביטוייהם בהקשרים חינוכיים שונים.[10]

היישום של עקרונות אלו של חינוך אזרחי דמוקרטי במציאות של מלחמה וסכסוך מזוין מציב אתגרים לא פשוטים. אתגרים אלו, כפי שכבר זוהו במחקר,[11] נובעים מההנחה שיש קשר הדוק בין תהליכים חינוכיים לבין ההקשרים המיידיים שבהם הם מתקיימים. לכן, עיתות מלחמה, המאופיינות במקרים רבים בדיכוי של ערכי יסוד דמוקרטיים ושל מעורבות אזרחית שאינה צבאית, יוצרות אתגרים רבים לנשות ואנשי חינוך, לקובעי וקובעות מדיניות ולחוקרות וחוקרים המעוניינים לקדם תחום זה. כך, בהסתמך על דוגמאות מישראל ומארצות הברית, סיגל בן-פורת[12] חקרה את יחסי הגומלין בין חינוך אזרחי דמוקרטי לתרבות המלחמה, והראתה כיצד מושגי יסוד ותפיסות של אזרחות משתנים בזמנים שכאלו. היא מציינת כי

[6] Marx, 1845, 11th thesis
[7] Gould et al., 2011
[8] Dewey, 1916
[9] Hahn, 2016
[10] Clarke-Vivier & Stearns, 2019; Dixson, 2018
[11] Paulson, 2015
[12] Ben-Porath, 2009

בעוד חינוך לאזרחות בזמן שלום מדגיש את הגברת ההשתתפות האזרחית, הרחבת תחום השיח הציבורי ועמידה על עיקרון הפלורליזם, חינוך בזמן מלחמה נוטה למנטליות דיכוטומית של "אנחנו נגד הם". שינוי זה לא רק מצמצם את השיח לנושאים הנחשבים רלוונטיים למצב הקשה השורר, אלא גם מגביל את הרעיון של כיבוד שונות. למרות שקיימות גישות חינוכיות המנסות להתמודד עם מציאות זו, כגון תפיסות של חינוך רב-תרבותי או תפיסות פמיניסטיות, מקומן נוטה להצטמצם בזמן מלחמה. לכן מציעה בן-פורת גישה אותה היא מכנה "החינוך המרחיב" (expansive education). גישה זו קוראת לחשוב על המציאות הפוליטית והחברתית שתתקיים בתקופה שלאחר סיום הסכסוך במקום להתמקד אך ורק בהקשר המיידי. בכך היא גורסת כי חינוך מרחיב שכזה עשוי לקדם השתתפות אזרחית, להרחיב את תחומי הדיון ולגוון את השאלות המועלות בהקשרים חינוכיים במהלך ולאחר עיתות מלחמה וסכסוכים מזוינים.

כפי שעולה באופן ממוקד יותר מתוך מחקרים מרחבי העולם, קיימים מספר אתגרים מרכזיים הראויים להתייחסות: (1) אזורים שחווים סכסוך מזוין, כמו אלו שהוצגו במחקר שנערך בסרביה,[13] מתאפיינים במציאות פוליטית שאינה יציבה. חוסר יציבות זה מקשה על ההקמה והתחזוקה של תוכניות חינוכיות המסוגלות לטפח אזרחות דמוקרטית תוך הישענות על ערכים הומניסטיים אוניברסליים של צדק חברתי למשל. חברות שכאלו סובלות ממה שמאירה לוינסון ומילדרד סולומון זיהו כ"hyperpartisanship, mutual mistrust, and the breakdown of democratic norms"[14]; (2) אזורי סכסוך, כמו במקרה של גואטמלה,[15] מאופיינים במציאות של טראומה ואלימות. מציאות זו עשויה להגביל את היכולת של אנשים להשתתף מראש בתהליכים של אזרחות דמוקרטית; (3) בחברות שכאלה, כפי שהודגם בנוגע לסכסוך באוקראינה,[16] מחלוקות חברתיות מתגברות ובכך מגבילות את ההשתתפות של אזרחים מקבוצות שוליים מוחלשות. כפי שעולה גם ממחקרים בארצות הברית, לאור העלייה ברגשות לאומיים ובתחושות של פטריוטיות, מקומם של אזרחים מקבוצות מיעוט שלא בהכרח מאמצים את נקודת המבט הלאומנית הדומיננטית מצטמצם במרחב הציבורי[17]; (4) סקירה של מחקרים מ-18 מדינות מצביעה על חוסר אמון במוסדות הפוליטיים, על אווירה של פחד המונע השתתפות אזרחית, בייחוד בנוגע לנושאים השנויים במחלוקת ציבורית, ועל חיזוק הנטייה להעדיף משטרים בסגנון סמכותני.[18]

[13] Petkovska, 2022
[14] Levinson & Solomon, 2021: 17
[15] Ferris, 2016
[16] Hoggan-Kloubert et al., 2023
[17] Busey & Walker, 2017
[18] Quaynor, 2012

לסיכום, אתגרים רבים ניצבים בפני אלו המעוניינים לקדם תהליכים של חינוך אזרחי דמוקרטי בעיתות מלחמה, הנובעים מעצם הקיום של הסכסוך עצמו. בעוד שסקירה זו הציגה בעיקר מחקרים אשר התמקדו בבתי ספר, במורים ובתלמידים, בדבריי כאן ברצוני להוסיף נקודת מבט אישית, ולהתמקד בעשייה שלי כחוקר העוסק בתחומים אלו. בפרט, אציג כיצד מציאות של מלחמה וערעור המציאות האזרחית הדמוקרטית משפיעים עליי כמי שתחום זה מהווה את לב עיסוקי. אטען כי מחקר על אודות חינוך אזרחי דמוקרטי בהקשרים של מלחמה וסכסוך מזוין אינו יכול להסתפק בהיבט תיאורי או אנליטי בלבד, אלא חייב לכלול גם היבטים טרנספורמטיביים אשר בכוחם לחולל שינוי במציאות. במילים אחרות, יש לראות במטרת המחקר לא רק אמצעי לתאר ולהבין את המציאות, אלא גם נתיב להצעת חלופות למציאות זו. אטען שעל מחקרים כאלו להימנע מלהתמקד בפן המוסדי-פורמלי בלבד, ושעליהם לכלול גם התייחסות לפן הערכי-הומניסטי שניצב כאמור ביסודו של המשטר הדמוקרטי.

מתודולוגיה

נייר עמדה זה מבוסס בעיקרו על דיאלוג כתוב שערכתי עם סטודנטיות וסטודנטים שלי, ומבוסס על איסוף וניתוח נתונים ראשוניים בלבד. בחרתי לפנות לכלל הסטודנטים בהנחייתי עם השאלה "מהו בעיניכם התפקיד של המחקר החינוכי בזמנים אלו של מלחמה?". ההיגיון בבחירת שאלה כללית זו, שאינה מציינת במפורש את תחום המחקר המשותף של חינוך אזרחי דמוקרטי, היה לאפשר לסטודנטים את מרב החופש המחשבתי לכתוב את העולה על דעתם, ללא הגבלות. לשאלה זו קיבלתי תגובות משישה סטודנטים על פי הפירוט שלהלן:

שם (בדוי)	סטטוס אקדמי	רקע חברתי	מוקד מחקרי	עיסוק חינוכי
פהימה	סטודנטית לתואר שני	ערביה-ישראלית מוסלמית	עבודת התזה מתמקדת בסוגיות זהות בקרב סטודנטים שהם מיעוט בנוף האקדמי הישראלי	עוזרת הוראה באקדמיה
תמר	סטודנטית לתואר שני	יהודיה	עבודת התזה עוסקת בנושא חינוך לשלום בקרב נוער יהודי ופלסטיני	מורה בתיכון
סלמה	סטודנטית לתואר שני	פלסטינית מוסלמית ממזרח ירושלים	עבודת התזה מתעמקת במורכבות החינוך הרב-תרבותי וסוגיות של זהות	יועצת בתיכון ובאקדמיה
אורלי	סטודנטית לתואר שני	יהודיה	עבודת התזה דנה באתגרים של מורים חרדים	מורה ותיקה בתיכון
רחל	סטודנטית לתואר שני	יהודיה	עבודת תזה מתמקדת בשילובים חינוכיים רב-תרבותיים בהכשרת מורים	פעילה בארגוני חינוך בלתי פורמליים
יוני	דוקטורנט	יהודי	עוסק בפילוסופיה של חינוך אזרחי בזמן הנוכחי	אקדמאי

בהתאם למודל הניתוח הספירלי של ג'ון קרסוול,[19] השתמשתי בתהליך של ארבעה שלבים כדי לזהות תכנים ונושאים, במטרה להפיק תובנות תאורטיות:[20] בשלב הראשון העמקתי בעדויות האישיות כדי להבין את הפרטים באופן יסודי; במהלך השלב השני פיתחתי שאלות והערות כלליות בהתבסס על הנושאים שזוהו בתחילה. באמצעות גישת התאוריה המעוגנת בשדה,[21] עלו שישה נושאים מתוך ניתוח זה כפי שיפורטו בפרק התובנות שלהלן; בשלב השלישי השתמשתי בתוכנת Atlas.ti לבניית קטגוריות עבור קידוד, שהתבססו על הנתונים שנאספו וכן על המחשבות שהתעוררו בי תוך כדי התהליך. שלב זה כלל מספר סבבים של קידוד ושינוי קודים כדי לחדד אותם ולארגן אותם לקטגוריות כלליות; בשלב הניתוח הרביעי והאחרון סיפקתי פרשנות לנתונים בהתבסס על הנושאים התאורטיים שעלו, כפי שיוצגו בפרק הדיון. חשוב להדגיש כי הניתוח והתובנות שיוצגו להלן מבוססים על הדיאלוג הכתוב אותו ערכנו, והם מזמינים המשך מחשבה והעמקה מחקרית. המגבלות המתודולוגיות – כולל המדגם הקטן והסלקטיבי, היעדר תיקוף והאופי הרפלקטיבי של הניתוח – מחייבות זהירות רבה בהכללת התובנות המוצגות.

בדברים אשר יוצגו להלן יש לראות בעיקר פרשנות אישית שלי לאור תהליך זה, ומכאן חשיבותה של הצגת השקפתי האישית והמקצועית. כחוקר יהודי-חילוני, אשכנזי, אני מכיר במעמד הפריבילגי הנלווה לזהותי. היותי חוקר חינוך המזדהה עם המסורות האיכותניות-ביקורתיות מחייב אותי לבחון ולחשוף דינמיקות של כוח בשדה המחקר וכן במסגרת עבודתי. במקרה זה, ההבנה שלי את החוויות של הסטודנטים נשענת על ניסיוני במחקרים העוסקים בחינוך אזרחי דמוקרטי, בחינוך רב-תרבותי ובהכשרת מורים בישראל. חשוב להכיר ביחסי הכוח המובנים הקיימים בקשר ביני לבין הסטודנטים שחלקו איתי את עדויותיהם ואשר תלויים בי להתקדמותם האקדמית. דינמיקה זו נעשית מורכבת במיוחד לאור מרכיבי הזהות שלי ולאור העובדה שחלק מהסטודנטיות הן נשים מוסלמיות ערביות-פלסטיניות. כדי לנווט במורכבות זו, הקפדתי על שקיפות לאורך כל התהליך, ועדכנתי את הסטודנטים באופן רציף על כוונותיי ותוכניותיי. יש לציין שלא כל הסטודנטים שפניתי אליהם הסכימו להשתתף, כאשר הבהרתי מראש כי החלטה כזאת לא תשפיע על מערכת היחסים המקצועית שלנו. הכשרתי כחוקר ביקורתי אפשרה לי לשמור על ערנות ובחינה תמידית, תוך הבנת הדרכים שבהן נוצרו תובנותיי לאור ההצטלבות עם העדויות שאספתי. אני מקווה ומאמין שהקשר האישי-מקצועי החיובי שיש לי עם תלמידיי מהווה את הבסיס לאמון שנוצר לאורך תהליך זה.

[19] Creswell, 2013
[20] Saldana, 2009
[21] Glaser & Strauss, 1967

תובנות

להלן אתאר את הנושאים הכלליים חוצי המקרים שזיהיתי לנוכח עדותיהם של הסטודנטיות והסטודנטים, כולל ציטוטים ישירים מכתיבתם, תוך הדגשת התובנות התאורטיות שלמדתי ממקרים אלו. מקריאה ראשונית ניתן להתרשם שנושאים אלו עוסקים בעיקר בהשפעות מציאות המלחמה על ההתנהלות הטכנית של תהליך המחקר, אולם בפרק הדיון שלהלן אטען כי קיים רובד נוסף, המתבטא בתפקידו של מחקר חינוכי מסוג זה בעיתות מלחמה.

1. אתגרים מעשיים

חלק מהסטודנטים דיווחו על התמודדויות הקשורות לאתגרים מעשיים-פרקטיים בביצוע מחקר חינוכי בזמן מלחמה. אתגרים אלו כללו קשיים בגיוס משתתפים למחקר, בשל מצוקות נפשיות וכן בשל הגבלות פיזיות שנוצרו עקב המצב המלחמתי. לדוגמה, פהימה הסבירה כי "כמות ההגבלות הצפויות והבלתי צפויות שמשתנות כל פעם בהתאם לנסיבות המלחמה גרמו להגברת הפחדים, הבלבול והסחות הדעת עבור המשתתפים". כתוצאה מכך נוצרה, כפי שהיא תיארה, מציאות מחקרית "מעורפלת ובלתי מובנת". כלומר, המציאות הקונפליקטואלית הוסיפה שכבת מורכבות למאמצי המחקר, שהשפיעה הן על ההיתכנות והן על השיקולים האתיים של מעורבות המשתתפים. נוסף על כך, מציאות זו הציבה אתגרים גם לחוקרים עצמם, כפי שתיארה תמר כיצד "המלחמה החלה כשאני הייתי בשלבי סיום של הטיוטה והתקרבתי להגשה הסופית של התזה שלי. בימים הראשונים היה לי קשה מאוד לשבת ולכתוב כי זה נראה אבסורד, כאילו אני קוראת על תקופת עבר שאינה קיימת עוד". יתר על כן, המציאות גרמה לתמר להרהר בעמדותיה כישראלית יהודיה, והיא הודתה כי "הציטוטים הרדיקליים והביקורתיים פתאום נראו קשים לקריאה ולעיבוד", דבר שהשפיע לדבריה על ה"ניטרליות שלי כחוקרת".

2. שינויים בתפיסות של המשתתפים

בהתאם למסורת המחקר האיכותני, שמטרתה ללכוד את מהות החוויות הסובייקטיביות של המשתתפים, מספר סטודנטים הבחינו בשינויים במאפייני הזהות ובתפיסות העולם של המשתתפים במחקריהם לנוכח מציאות המלחמה. פהימה המשיכה לתאר מציאות זו, תוך שהיא מפרטת כיצד המשתתפים במחקרה "חושבים מאה פעמים לפני שהם מדברים איתי או עונים על שאלות". פירוט זה הדגיש כיצד הסכסוך הוביל לשינויים בתפיסות של משתתפיה את הזהות התרבותית שלהם, שינויים שהשפיעו על האינטראקציות שלהם איתה כחוקרת. לדבריה, "כאשר מסתכלים על המציאות הקודמת של הסטודנט הערבי, שהייתה לפני המלחמה, הזהות נוצרה [...] בצורה שמתאימה לרמות ונסיבות שונות". שינויים אלו –

בתפיסות, בתחושות ואף בשפה – מעידים כולם על הזיקה שבין נושאי המחקר לבין ההקשר הנוכחי שבו הוא מתקיים.

3. השפעת המלחמה על היסודות התאורטיים ועל השיח

מציאות המלחמה השפיעה על המודעות העצמית של החוקרים לגבי היסודות התאורטיים של הנושאים אותם חקרו. תמר, לדוגמה, הסבירה את המורכבות הזו, ואמרה כי "אכן מדובר בדילמה ולא קל לעסוק בנושא הזה בזמן הזה". יוני הדגיש את השפעת המלחמה על המסגרת הנורמטיבית של עבודתו בנושא חינוך אזרחי, והבליט את האתגרים שמציבה המציאות הנוכחית בשמירה על תחושת רציפות אזרחית ועל מעורבות המשתתפים בשיח משמעותי. לדבריו, "יותר מכל אירוע אחר, מלחמה מסמלת את קריסת החיים האזרחיים. המונופול של המדינה על האלימות ויכולתה לשמור על ביטחון אזרחיה הם הכרחיים לאפשרות של שיח אזרחי". הדבר הוביל אותו למסקנה כי "אוצר המילים האזרחי שלנו נשחק; פקידי הממשלה מסרבים לקחת אחריות, אזרחים אינם נהנים מביטחון, והפערים בשוויון חדים מאי פעם". למעשה, הסכסוך ערער את ההנחות הבסיסיות של הסטודנטים בכל הנוגע למונחי היסוד של מחקריהם – מהי אזרחות דמוקרטית במצב מלחמה? מי נחשב אזרח טוב? ערעור זה הוביל להערכה מחדש של עצם העיסוק בנושאים של מעורבות אזרחית וחינוך לדמוקרטיה בתקופות משבר. כך יוני, אשר עוסק במחקריו בחשיבה אנליטית על אודות תחום זה של חינוך אזרחי, החל לחשוב מחדש על משמעויות אבני היסוד של התחום.

4. הצורך באסטרטגיות חינוכיות של רב-תרבותיות ומגוון

בחלק מהמקרים עלתה קריאה ליישום אסטרטגיות חינוכיות מכילות ומגוונות יותר, במטרה להתמודד עם המורכבויות שמציב הסכסוך. לדוגמה, הדרך שבה רחל חקרה את החינוך המשלב, תוך אימוץ נקודת מבט תאורטית של רב-תרבותיות, הדגישה בפניה את הצורך במסגרת חינוכית שמקדמת סובלנות, הבנה וחיים משותפים. כפי שהצהירה, "יש צורך ליצור מסגרות חינוכיות שתומכות בחיים משותפים בפועל". סלמה ביקרה את המציאות הנוכחית, וציינה כיצד "קל מאוד למוסדות חינוכיים להגדיר את עצמם כמוסדות שמעודדים גיוון ורב-תרבותיות, אבל לדעתי, יש פער מאוד גדול בהבנת הרב-תרבותיות בפועל". לכן העלתה את תפקיד המחקר בנושאים אלו, באומרה ש"כדי לעודד באמת רב-תרבותיות, יש צורך לקדם מחקר רב-תרבותי, לעודד קולות חלשים לדבר ולעודד אנשים לשתף כדי שנוכל באמת לחוות אקדמיה מגוונת". בכך מציגה סלמה תפיסה של רב-תרבותיות שהיא יותר מאשר הכרה פשוטה במגוון תרבותי. לדעתה, רב-תרבותיות היא אידיאולוגיה שמטרתה כפולה – לצמצם פערים חברתיים ולהיאבק בחוסר שוויון הנובע ממוצא תרבותי. סלמה הדגישה את חשיבותו של מאבק זה, במיוחד בתקופות של משבר. היא סיכמה ש"אין אפשרות לחיות באזור האפור שאני כותבת עליו אם לא שומעים את כל הקולות".

5. התפקיד הממתן של החינוך בזמני משבר

בחלק מהמקרים עלו תובנות לגבי התפקיד המרכזי של חינוך בהקשר של מלחמה וסכסוך. לדוגמה, סלמה כאמור הדגישה את החשיבות של רב-תרבותיות ומגוון, והראתה כיצד ביכולתו של תהליך חינוכי להקל על התנאים הקשים ולגשר על הפערים שנגרמו כתוצאה מהסכסוך. כמו כן, הדגישה סלמה את תפקיד המחקר בנושאים אלו ככוח ממתן לאור יכולותיו להציג קולות מושתקים, המערערים לעיתים על הנרטיב הדומיננטי. היא הסבירה כיצד באפשרותם של קולות שונים להיפגש "במה שניתן לכנות אזורי ביניים, שהם הנושאים שגורמים לשתי החברות להתחבר לחוויה האנושית בנקודת האמצע". תמר הביעה דעות דומות, והוסיפה כי "העיסוק בנושאים הללו חשוב גם לעתיד, לעתיד שאנחנו רוצים לראות כאן בארץ, שהוא עתיד של שלום וביטחון עם שכנינו".

6. מציאות של חוסר ודאות לגבי העתיד

חלק מהסטודנטים הביעו חששות לגבי עתידם, הן באופן אישי והן כמחנכים החברים הקהילה המקצועית-אקדמית. עדויותיהם חושפות חרדה משותפת לגבי היכולת לקדם יוזמות חינוכיות, כולל מחקר חינוכי, בזמן של סכסוך מתמשך. כפי שסיכמה סלמה, "הדרך היחידה להגיע לחלום הזה היא לאתגר את המובן מאליו, להעלות את המודעות ולעולם לא להפסיק לכתוב", וכדברי רחל, "המורים היום ממלאים תפקיד משמעותי בבניית ועיצוב החברה הישראלית; איזה דור יֵצא מהמשבר? זה בהחלט תלוי בכיוון הצמיחה הנבחר". חששות אלו הועלו גם לגבי האופן שבו רואים הסטודנטים את עצמם כדמויות חינוכיות ציבוריות. רחל לדוגמה, שיתפה בפחדיה האישיים לגבי תוכניותיה העתידיות, המתחברים לחששות כלליים ולציפיותיה מגורמי השלטון: "אני תוהה אם בעיצומו של הסכסוך והעיסוקים החשובים והמשמעותיים, האם מישהו יהיה חכם מספיק כדי להסתכל מעבר לכאן ולעכשיו".

*

ממצאים אלה מעלים מחשבה על ההשפעות העמוקות והרב-ממדיות שיש למציאות של מלחמה וסכסוך מזוין על קיום המחקר החינוכי. האתגרים המעשיים שזוהו תחילה מתוך קריאת הממצאים חושפים את המכשולים הלוגיסטיים והרגשיים איתם התמודדו החוקרים, כולל קשיי גיוס ומצוקה פסיכולוגית של המשתתפים, אשר לעיתים קרובות הובילו לסביבות מחקר מעורפלות ובלתי צפויות. נושא השינויים בזהות ובתפיסות של המשתתפים מדגיש את ההשפעה של הסכסוך על זהויות אישיות ותרבותיות, דבר אשר השפיע על תגובות המשתתפים ועל האינטראקציות שלהם עם הסטודנטים החוקרים. נושא זה קשור באופן הדוק לנושא השפעת המלחמה על השיח על אודות היסודות התאורטיים של התחום, כאשר הסטודנטים ציינו אתגרים משמעותיים הנוגעים למסגרות התאורטיות שהנחו את מחקריהם.

בעוד הם החלו את מחקריהם כשהם נשענים על הנחות יסוד מקובלות מהשיח על אודות אזרחות דמוקרטית וחינוך אזרחי, המציאות ערערה על עצם הנחות אלו. התפתחות זו העלתה סימני שאלה בכל הנוגע לאופי האזרחות במדינה בתקופה שכזאת ולאופיו של התהליך החינוכי הראוי לנוכח שינוי זה. לבסוף, חוסר הוודאות לגבי העתיד העצים את החששות של הסטודנטים לגבי כל הקשור להמשך המחקר החינוכי בנושאים אלו וליוזמות חינוכיות חדשות באופן כללי.

תובנות אלו הובילו לטענתי בדבר הצורך בהערכה מחודשת של הקשרים הבסיסיים שבין מעורבות אזרחית לבין תאוריות חינוכיות בזמני מלחמה. כך למשל, הצורך באסטרטגיות חינוכיות של רב-תרבותיות ומגוון וכן במערכות חינוכיות המטפחות סביבות של סובלנות, קבלה והבנה הדדית עלה כנושא קריטי בתגובה למציאות של סכסוך. נושא זה מתחבר לאופן שבו הסטודנטים ראו את תפקיד החינוך בזמני משבר. מכאן עולה כי המחקר החינוכי ממלא תפקיד מכריע בגישור על פערים ובהצגת אלמנטים של הרגעה בתקופות סוערות שכאלה. במבט כוללני (ראו איור 1 להלן), לאור פרשנות זו, ניתן לסכם את האתגרים אותם זיהיתי כניצבים בפני חוקרי וחוקרות חינוך בתקופות של מלחמה וסכסוך מזוין. החל מהיבטים מתודולוגיים-פרקטיים, אל תחומים תאורטיים יותר ולבסוף אל הדגשת התפקיד הטרנספורמטיבי של המחקר. מעבר זה מדגיש את חשיבותו של מחקר אשר מקדם פרקטיקות חינוכיות של מגוון, הכלה ודמוקרטיה. בפרק הדיון שלהלן ארחיב עוד על ממד טרנספורמטיבי זה, תוך עמידה על הקשר שבין מחקר חינוכי תאורטי לבין יישומו בפועל.

איור 1 – תובנות מרכזיות

דיון

לאור התובנות שעלו מממצאים ראשוניים אלו, אני מציג את הטענה הנורמטיבית כי ניתן וראוי לראות במחקר על אודות חינוך אזרחי דמוקרטי בעיתות מלחמה אמצעי לשינוי חברתי. תפיסה זו מדגישה את הפוטנציאל העקרוני של מחקר זה להבין את המורכבויות – שמציאות של מלחמה וסכסוך מזוין מציבה בפני נשות ואנשי חינוך, קובעות וקובעי מדיניות וחוקרות וחוקרים בתחום – להתמודד עם מורכבויות אלו ולהקל עליהן.[22] בעוד חלק מהנושאים שעלו מפי הסטודנטים התמקדו בהיבט הטכני של האתגרים שמציאות המלחמה מציבה בפניהם כחוקרים, השינויים בתפיסות התאורטיות-אפיסטמולוגיות לנוכח מציאות זו הובילו גם לרבדים עמוקים יותר בנוגע לתפקיד הטרנספורמטיבי של עצם קיום המחקר. לאור קריאת ועיבוד הממצאים עולות מספר תובנות המדגישות את הממד הטרנספורמטיבי של כיוון מחקרי זה:

1. המחקר יכול לשמש אמצעי להעמקת ההבנה של מורכבויות חברתיות,[23] כולל הדרכים שבהן סוגיות של זהות, למשל, משתנות תדיר.[24] באמצעות המחקר ניתן להבין את האופן שבו מציאות של סכסוך משפיעה על זהויות אישיות, מקצועיות וקולקטיביות כפי שאלו באות לידי ביטוי בתוך המסגרות החינוכיות.
2. מחקר חינוכי יכול להיתפס כפלטפורמה לקידום מציאות של שלום.[25] למחקר יש פוטנציאל להצביע על החסמים הפסיכולוגיים[26] ועל האקלים הרגשי הקולקטיבי,[27] ובכך לעמוד על הדרכים שבהן ניתן לקדם דו-קיום בין קהילות, לחשוף נרטיבים שונים ולהדגישם באור חיובי.[28]
3. אימוץ תפיסה מחקרית בעלת אופי ביקורתי, השם דגש על יחסי כוח,[29] עשוי להתאים למציאות של חברה בסכסוך ולהצביע על המקום של תהליכים חינוכיים הרלוונטיים לאוכלוסיות שונות.[30] אומנם מחקר בעל אופי ביקורתי עשוי להתקבל בחשדנות על ידי המעמדות ההגמוניים, במיוחד בתקופות של סכסוך או מלחמה. אולם למרות האתגרים הנובעים מכך, דווקא בעיתות משבר עולה חשיבותו של מחקר כזה. הוא מספק הזדמנות

[22] Paulson, 2015
[23] Cohen & Gilead, 2022
[24] Conrad, 2020; Goldberg, 2013
[25] לם, תשל״ו
[26] Halperin & Bar-Tal, 2011
[27] בר-טל, 2007
[28] Zembylas & Bekerman, 2013
[29] Segall, 2013
[30] Ladson-Billings, 2009

ייחודית להציג את החוויות והעמדות של קבוצות מיעוט מוחלשות, אשר קולן עלול להידחק לשוליים בעת קונפליקט. בכך, המחקר הביקורתי ממלא תפקיד חיוני בהעלאת מודעות ובקריאה לבעלי הכוח להתחשב במגוון הקולות בחברה בעת קבלת החלטות, במיוחד בתקופות מאתגרות.

4. כמו כן, מציאות של סכסוך מזמינה אימוץ של תפיסה מחקרית רב-תרבותית, המדגישה את הבנת היחסים המורכבים בין הקבוצות המרכיבות את החברה, תוך חשיפה וניתוח של דפוסי אי-שוויון ואי-צדק ביחסים אלו.[31] בהקשר של סכסוך מאפשרת תפיסה זו חשיפת נרטיבים מושתקים של קבוצות מיעוט מוחלשות, הבנת ההשפעות של הסכסוך על קבוצות אלו וזיהוי מנגנוני ההדרה הקיימים בזמן משבר. באמצעות מחקר המבוסס על גישה זו ניתן לקדם את מעורבותן של אוכלוסיות מגוונות בסכסוך, תוך שימוש בתהליכים חינוכיים המותאמים למציאות המורכבת. תהליכים אלה כוללים פיתוח תוכניות חינוכיות המכירות במגוון הזהויות והצרכים, וכן טיפוח מיומנויות אמפתיה המהוות בסיס לתפיסה הרב-תרבותית.
5. לאור כל זאת, למחקרים חינוכיים במדינות הסובלות ממציאות של מלחמה וסכסוך יש פוטנציאל לעודד דיאלוג ופיוס,[32] תוך יצירת הבנה בין קבוצות שונות.

התובנות האלו מעלות גם את שאלת היסוד בדבר הקשר בין תאוריה לפרקטיקה בשדה החינוכי. ניתן להתחקות אחר ההבחנה הכללית בין תאוריה לפרקטיקה עד לפילוסופיה היוונית העתיקה, כאשר המונח תאוריה מתייחס לידע טהור, בעוד פרקטיקה נוגעת לעשייה המבוססת על ניסיון.[33] למרות שהבנה תאורטית מעמיקה של מהות תהליכי החינוך היא חיונית, היכולת לתרגמה להוראה בפועל בכיתות חשובה לא פחות. לכן, אין להסתפק בהבנה תאורטית בלבד, אם כי יש להעמיק בחשיבה על האתגרים הכרוכים בהנגשה, בהבנה, באימוץ וביישום של התאוריה במציאות הלכה למעשה. אתגרים אלו מתגברים בתקופות של מלחמה ועימות מזוין. בהקשרים אלו נדרשים נשות ואנשי חינוך לנווט במציאות של חוסר יציבות, טראומה וסיפוק צרכים מיידיים, המקשה עוד יותר על גישור הפער בין התאוריה לפרקטיקה.

למחקר חינוכי באזורי סכסוך יש פוטנציאל לקדם הבנה של מורכבויות חברתיות ופוליטיות, ובעיקר להביא ליחס של כבוד כלפי הנרטיבים ותפיסות העולם של אנשים המגיעים מרקעים שונים המעורבים בסכסוך עצמו. בכך, מחקר בעל אופי טרנספורמטיבי שכזה מקדם הלכה למעשה את מטרות העל ההומניסטיות של תחום החינוך האזרחי הדמוקרטי. שאלה מרכזית שעולה מדיון זה היא כיצד חינוך לאזרחות דמוקרטית בעיתות

[31] Banks, 2015; Chu, 2022
[32] Brock-Utne, 2009
[33] Parry, 2020

מלחמה שונה מתהליכים חינוכיים המתקיימים באזורים שאינם סובלים מסכסוך מזוין. כלומר, מהם ההיבטים הייחודיים לסביבות סכסוך, והאם ישנם מרכיבים אשר עשויים להיות רלוונטיים גם בהקשרים אחרים?

ראשית, בתוך הקשר של מלחמה העיסוק בחינוך אזרחי דמוקרטי מצריך הבנה ברורה של העקרונות והאידיאלים הדמוקרטיים אשר נוטים להיטשטש במציאות של סכסוך. חוסר יציבות פוליטית, מציאות של אלימות ושיבושים בסדר החברתי יכולים להוביל לאתגור היסודות הדמוקרטיים הנורמטיביים. על מחנכים מוטלת המשימה להגדיר בבירור מהי המהות של המשטר הדמוקרטי, מהם היסודות ההומניסטיים שעליהם רעיונות אלו ניצבים, וכן להדגים את עקרונות היסוד כגון שלטון החוק, זכויות הפרט וחשיבות ההשתתפות האזרחית השוויונית. דווקא במציאות של מלחמה, על נשות ואנשי חינוך לזכור את עמוד השדרה הערכי אשר לאורו הם פועלים, ברוח קריאתו של הנרי ג'ירו לראות במחנכים "אינטלקטואלים מחוללי שינוי" (transformative intellectuals).[34] ברור כי מציאות זו מעלה קשיים, וניתן בקלות לשכוח קריאה זו, אבל זהו המוקד של ראיית התפקיד החברתי של מחנכים, בשעות שגרה ובוודאי בשעות משבר.

שנית, מציאות של שלום עשויה להוביל לכך שעקרונות יסוד אלו ייתפסו כמובנים מאליהם, כדבר טבעי. לדוגמה, בתנאים של יציבות ביטחונית ערכים כגון חירות ושוויון יכולים להיחשב כחלק אינטגרלי מהיומיום ואינם נתפסים כזכויות שיש להיאבק עליהן. מנגד, מציאות של מלחמה יכולה להציב סימני שאלה על עקרונות אלו ועל הדרכים שבהן יש לפעול לאורם כאזרחים. מכאן שיש מקום לעסוק, מבחינה מחקרית, לא רק בתכנים המועברים (קוריקולום) אלא גם בדרכים שבהן ניתן להמחיש את העקרונות הדמוקרטיים הלכה למעשה בסביבות החינוכיות (פדגוגיה). לדוגמה, העיסוק בדרכים שבהן ניתן לנהל עם תלמידים דיונים אקטואליים בנושאים השנויים במחלוקת עשוי להדגיש את החשיבות של שמירה על נורמות התנהגות דמוקרטיות על רקע הסכסוך המזוין.[35] כמו כן, ניתן לשלב פעילויות סימולציה הממחישות תהליכי קבלת החלטות דמוקרטיים, להשתמש במשחקי תפקידים המדמים מצבי קונפליקט ובלמידה מבוססת פרויקטים המעודדת שיתוף פעולה ופתרון בעיות קבוצתי.

לסיכום, שיח דיאלוגי זה, אותו ערכתי לאור ההצהרות של הסטודנטיות והסטודנטים שלי, סייע לי לחדש את אמונתי בתחום של החינוך האזרחי הדמוקרטי כמשימה חינוכית וכתחום מחקר. הנושאים שעלו מתוך דבריהם והדרך שבה דברים אלו התחברו לניסיוני האישי עזרו לי לגבש את התובנה הנורמטיבית כי תפקידו של המחקר החינוכי אינו רק לתאר מציאות של מלחמה וסכסוך ולנווט בתוכה, אלא גם להתמודד באופן אקטיבי וישיר עם האתגרים

[34] Giroux, 1985

[35] Hess & McAvoy, 2014

שמציאות זאת מעלה בפני הדמוקרטיה. למחקר החינוכי יש מקום ייחודי לאור יכולתו להאיר הבנות מורכבות, לגשר על פערים בין קבוצות שונות, לטפח תחושה של חוסן ואף לתרום לתהליכים של דו-קיום ושלום. במהלך דיאלוג זה, שערכתי עם הסטודנטיות והסטודנטים שלי, נזכרתי שאנו כחוקרי חינוך נושאים תפקיד כפול – כאנשי אקדמיה וכאנשי מעשה. זהו ביטוי ייחודי של מחקר ציבורי (public scholarship), אשר יש לו פוטנציאל להשפיע על המציאות באמצעות המחקר. חשוב להדגיש שוב כי נייר עמדה זה מבוסס על התובנות האישיות שלי כחוקר חינוך, ולא על מחקר אמפירי רחב היקף. הרעיונות והתובנות שהוצגו כאן נועדו לעורר דיון ולהציע כיווני חשיבה אפשריים לגבי תפקידו של המחקר החינוכי בהקשר של מלחמה וסכסוך מזוין. בחלק הבא אקרא לקהילת החוקרים לערוך מחקרים אמפיריים מעמיקים ושיטתיים בנושא זה.

עם המבט קדימה

לאור כל זאת, אני רואה חשיבות בכך שחוקרי וחוקרות חינוך יתמודדו באופן אקטיבי וישיר עם האתגרים העולים במציאות של מלחמה וסכסוך מזוין. זאת המהות של המחויבות הציבורית הבסיסית,[36] לנוכח התפקיד הכפול כחוקרים וכאנשי עשייה. המשמעות של דברים אלו היא שיש להתרחב מעבר לגבולות האקדמיים המסורתיים ולנסות ולהשפיע באופן ישיר, באמצעות המחקר, על המציאות החברתית והפוליטית באזורים רוויי קונפליקטים. בכך יכולים חוקרי וחוקרות חינוך לתרום תרומה משמעותית בהקשר של יישום תובנות חינוכיות-פרקטיות וכן בהקשר של מדיניות.

נוסף על כך, אני רואה ערך בהמשך השיח האקדמי התוך-לאומי והבין-לאומי, אשר יש בכוחו לתמוך במחקרים שמעמיקים את הבנתו ומסייעים לקדם את תחום החינוך האזרחי דמוקרטי. על תמיכה זו לכלול נקודות מבט מרובות מרחבי הגלובוס, מעבר לגבולות של אזורים שבהם שוררת מציאות של מלחמה, תוך עמידה על האתגרים ועל ההזדמנויות הקיימים בתהליכים חינוכיים אלו. כך נוכל להבין, מבחינה תאורטית, את המורכבויות הכרוכות בהוראת העקרונות הדמוקרטיים במגוון הקשרים. את התפקיד של המחקר החינוכי בהקשרים של מלחמה וסכסוך מזוין יש לראות, אם כך, כחלק בלתי נפרד מהמאמצים הרחבים יותר לקידום החינוך לאזרחות דמוקרטית ברחבי העולם. באמצעות המשך חקירה זו תוך הצפת נקודות מבט חדשות, הן מבחינה תוכנית והן מבחינה מתודולוגית, ניתן יהיה לקדם את התחום החשוב של חינוך אזרחי דמוקרטי – הן באזורים הסובלים ממציאות של סכסוך והן מעבר להם.

[36] Oakes, 2018

ביבליוגרפיה

אבנון, ד' (2006). מבוא: מדוע אין לדמוקרטיה הישראלית שפה אזרחית מפותחת. בתוך ד' אבנון (עורך), **שפת אזרח בישראל** (עמ' 1–20). מאגנס.

אלוני, נ' (2005). מבוא: האתיקה כתשתית לפדגוגיה. בתוך נ' אלוני (עורך), **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית – אנתולוגיה** (עמ' 284–295). הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.

בר-טל, ד' (2007). **לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**. כרמל.

לם, צ' (תשל"ו). **מלחמה וחינוך**. עם עובד.

Banks, J. A. (2015). Failed citizenship, civic engagement, and education. *Kappa Delta Pi Record*, *51*(4), 151–154. https://doi.org/10.1080/00228958.2015.1089616

Ben-Porath, S. R. (2009). *Citizenship under fire: Democratic education in times of conflict*. Princeton University Press.

Brock-Utne, B. (2009). Introduction: Education for reconciliation and conflict resolution. *International Review of Education. Internationale Zeitschrift Fur Erziehungswissenschaft. Revue Internationale de Pedagogie*, *55*(2), 145–156. https://doi.org/10.1007/s11159-009-9130-7

Busey, C. L., & Walker, I. (2017). A dream and a bus: Black critical patriotism in elementary social studies standards. *Theory & Research in Social Education*, *45*(4), 456–488. https://doi.org/10.1080/00933104.2017.1320251

Chu, Y. (2022). *Multicultural curriculum*. Routledge.

Clarke-Vivier, S., & Stearns, C. (2019). MeToo and the problematic valor of truth: Sexual violence, consent, and ambivalence in public pedagogy. *Journal of Curriculum Theorizing*, *34*(3), 55–75.

Cohen, A., & Gilead, T. (2022). Introducing complexity theory to consider practice-based teacher education for democratic citizenship. *Studies in Philosophy and Education*, 42(2), 201–217. https://doi.org/10.1007/s11217-022-09856-2

Conrad, J. (2020). Navigating identity as a controversial issue: One teacher's disclosure for critical empathic reasoning. *Theory & Research in Social Education*, *48*(2), 211–243. https://doi.org/10.1080/00933104.2019.1679687

Creswell, J. W. (2013). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage.

Dewey, J. (1916). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. The Macmillan Company.

Dixson, A. D. (2018). "What's going on?": A critical race theory perspective on Black Lives Matter and activism in education. *Urban Education*, *53*(2), 231–247. https://doi.org/10.1177/0042085917747115

Ferris, B. M. (2016). *"The internal conflict:" Navigating transitional education in postwar Guatemala* [William & Mary]. https://scholarworks.wm.edu/honorstheses/944/

Giroux, H. (1985). Teachers as transformative intellectuals. *Social Education*, *49*(5), 376–379.

Glaser, B., & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine.

Goldberg, T. (2013). "It's in my veins": Identity and disciplinary practice in students' discussions of a historical Issue. *Theory & Research in Social Education*, *41*(1), 33–64. https://doi.org/10.1080/00933104.2012.757265

Gould, J., Jamieson, K. H., Levine, P., McConnell, T., & Smith, D. B. (2011). *Guardian of democracy: The civic mission of schools*. Lenore Annenberg Institute for Civics of the Annenberg Public Policy Center and the Campaign for the Civic Mission of Schools.

Hahn, C. L. (2016). Pedagogy in citizenship education research: A comparative perspective. *Citizenship Teaching & Learning*, *11*(2), 121–137. https://doi.org/10.1386/ctl.11.2.121_1

Halperin, E., & Bar-Tal, D. (2011). Socio-psychological barriers to peace making: An empirical examination within the Israeli Jewish Society. *Journal of Peace Research*, *48*(5), 637–651. https://doi.org/10.1177/0022343311412642

Hess, D., & McAvoy, P. (2014). *The political classroom: Evidence and ethics in democratic education*. Routledge.

Hoggan-Kloubert, T., Brandi, U., Hodge, S., Knight, E., & Milana, M. (2023). Civic lifelong education: Fostering informed citizenship amidst global challenges and democratic transformations. *International Journal of Lifelong Education*, *42*(4), 335–341. https://doi.org/10.1080/02601370.2023.2234133

Ladson-Billings, G. (2009). *The dreamkeepers: Successful teachers of African American children* (2nd edition). Jossey-Bass.

Levinson, M., & Solomon, M. Z. (2021). Can our schools help us preserve democracy? Special challenges at a time of shifting norms. *Hastings Center Report*, *51*(S1), s15–s22. https://doi.org/10.1002/hast.1224

Marx, K. (1845). *Theses on Feuerbach*. Newcomb Livraria Press.

Oakes, J. (2018). 2016 AERA Presidential Address: Public scholarship education research for a diverse democracy. *Educational Researcher*, *47*(2), 91–104. https://doi.org/10.3102/0013189X17746402

Parry, R. (2020). Episteme and Techne. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/episteme-techne/

Paulson, J. (2015). "Whether and how?" History education about recent and ongoing conflict: A review of research. *Journal on Education in Emergencies*, *1*(1), 115–141. https://doi.org/10.17609/N84H20

Petkovska, S. (2022). Civic education in post-conflict societies: The case of Serbia. *Education, Citizenship and Social Justice*, *19*(2), 329–345. https://doi.org/10.1177/17461979221130434

Quaynor, L. J. (2012). Citizenship education in Post-conflict contexts: A review of the literature. *Education, Citizenship and Social Justice*, *7*(1), 33–57. https://doi.org/10.1177/1746197911432593

Saldana, J. (2009). The coding manual for qualitative researchers. Sage Publications.

Segall, A. (2013). Revitalizing critical discourses in social education: Opportunities for a more complexified (un) knowing. *Theory & Research in Social Education*, *41*(4), 476–493. https://doi.org/10.1080/00933104.2013.836382

Zembylas, M., & Bekerman, Z. (2013). Peace education in the present: Dismantling and reconstructing some fundamental theoretical premises. *Journal of Peace Education*, *10*(2), 197–214. https://doi.org/10.1080/17400201.2013.790253